

Калбак,
кара
трассага...

ТАР-га күрүне
музейин тур-
гусканы

Бувайсар Сайтиев:
«Тываның оолдары
Олимпий оюннары-
ның чемпионнары бо-
лур дээрзинге бүзүрээр мен»

№ 61 (18488)

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садар өртөз хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛҮН

2014
чылдың
май
20
вторник

Каа-Хемге ажык чугаа

Тываның Баштыңының ажыл-албаны

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол ужуражыышкын үезинде.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Каа-Хем кожуунун чурттакчылары-биле кадр политиказының, муниципалдыг тургузугларның сайзыралының айтырыгларын чугаалашкан.

Каа-Хем кожуунга ажылчын аян-чорук кылып чорааш, Шолбан Кара-оол кожуунун чурттакчылары-биле ужурашкан. Культура бажыңыга чүгле Сарыг-Септиң звес, сумуларның чурттакчылары база чыылган. Оларның-биле Тываның Баштыңы муниципалдыг тургузугларның, ниитизи-биле республиканың сайзыралына, кадр политиказына хамаарышкан айтырыгларны сайгарып чугаалашкан. Ниити байдалдың дугайында, чер-черлерде эрге-чагыргаларның канчаар ажылдап турарының дугайында аңаа дыңнап алыры чугула дээрзин Чазак Даргазы демдеглээн. Ужуражылгага яамыларның болгаш ведомстволарның удуртукчулары, Дээди Хуралдың депутаттары киришкенер. Шолбан Кара-оол республика бо хүнде канчаар ажылдап, чурттап, Тываның болгаш Россияның демнежилгезинин 100 чылының юбейлиг чылында Чазак кандыг сорулгаларны шиитпирлеп турарын чыылганнарга таныштырган.

(Уланчызы 2-ги арында) ➡

Хүшпүз медээзи

Тываның Баштыңы киржир

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Россия Федерациязының Президентизинин удурткан делегациязының составында Кыдатта барган.

Кыдат Улус Республика-
ның Даргазы
Си Цзиньпин-
ниң чалааны-

биле РФ-тиң Президентизи Владимир Путин май 20-де Кыдатта чеде берген. Шанхай хоорайга болуп эртер ужуражылгага удуртукчулар Россия биле Кыдаттың ниити айтырыгларын чугаалажыр. Садыг-экономика, энергетика болгаш гуманитарлыг, адырларның элээн каш чугула документи-леринге ат салыр. Делегейге Россия биле Кыдаттың кады ажылдажылгазының байдалын болгаш келир үезин сайгарып көөр. «Бо ужуражылга ийи чурттуң бүгү талалыг кады ажылдажылгазының болгаш удур-дедир харылзаазының стратегиязын чаа деңгелче үнерининг демдээ» — деп, Кремльдинг парлалга албаны дыңнаткан.

Май 21-де Россияның Президентизи Азияга кады ажылдажылга болгаш бүзүрелдинг хемчеглерининг талазы-биле дөрткү Чөвүлел хурал (СВМДА) саммитке киржир. Ону Азияның амыр-тайбың болгаш турум, чаа байдалга улам быжыглаарына тураскааткан. Азияның Чөвүлел хуралы саммитти келир үеде улам хөгжүдерин база сайгарып дугуржур.

Владимир Путин Шанхайга турган үезинде саммит хуралдың киржикчилери-биле ийи талалыг ужуражылганы чорудар.

Азияның Чөвүлел хуралы саммитке албан-езу делегаты бооп киржип, Россияның регионунуң сонургалын төлээп, федералдыг эрге-чагырганың онза контролунда турар демир-орук төлөвилелин боттандыраарының айтырыгларының дугайын чугаалажырын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол дыңнаткан.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

Доозукчуларга — медальдар

Школарның доозукчуларын өөредилгеге онза чедишкени дээш медальдар-биле шаңнаар чаңчылды Россияга 2013 чылдың сентябрьда дүжүрген, а Тыва олче ам катап эглип келген.

Республиканың Чазак бодунуң үндүрген доктаалы-биле «Өөредилге ажыл-чорудулгазына кайгамчык алым-чаянны көргүскен өөредикчилерге деткимче кылдыр база аларны шаңнаары-биле» деп ол аңналды катап тургускан. Медаль ийи хевирлиг болур—алдын болгаш көңгүн.

Алдын медальды өөредилгениң артык чылда, чылда болгаш сөөлгү үнелинде бүгү эртемнер талазында «тергиин эки» демдекти алган доозукчуларга тыпсыр. Оон аңгыда ТЭ талазы-биле албан дужаар ийи өртемге—орус дылга болгаш математикага олар эң бедик баллдарны алыр ужурулуг. Өөредилгениң чарык чылда, чылда болгаш сөөлгү үнелин езугаар ийи «дөрт» демдек алганнарга «мөңгүнү» тыпсыр. ЕГЭ дээш баллдарга хамаарышар кызыгаарлаашкын киригенинге ийи-ниити эксперттер удурланган-

нар. Күрүне лицейининг директору Татьяна Санчаа күрүне экзамен-нерининг түңнелдери чыл санында аңгы-аңгы болуп турар, ынчангаш медаль алырынга кандидаттарны экзамен комиссиязы эң тергиин чедишкени дээш тодарадыр ужурулуг деп санаан.

Ооң түңнелинде кордакчыларның билиин албан күүседир ниити-билигнинг үш эртемин езугаар звес, а ийигизи-биле үнелээр деп шиитпир хүлээп алдырган. Бо негелде база школачыларга дөмей-ле аар болуп турар.

Медальдың хевирин доктаалда бадылаан. Мурнуку талазында Тываның сүлде демдээ сиилбээн, артыкы талазында «Өөредилгеге онза чедишкени дээш» деп сөстөр бар, медальды долгандыр национал хээ-биле каастаан.

Тыва туктар — Оожум океанда

Делегейде сураглыг далай эжиндирикчизи болгаш аян-чорукчу Федор Конюхов 2013 чылдың декабрь айда Чилининг Конкор хоорайдан Оожум океанны кежир эшкиштиг хеме-биле чааскаан эжиндирик чорупкан.

Ооң эжиндирер оруу — Мурнуу Америка биле Австралия аразының хемчээли 9000 миль, азы 16 000 км. Шак бо маршрут-биле төөгүде кым-даа чааскаан эжиндирик чадап каан. Бо төлөвилел боттаныр болза, Конюхов делегей рекордун тургузуп, Гиннесс рекордунче ады кирер.

Тыва биле Россияның демнежилгезининг база Кызыл хоорайның 100 чылдаан улуг байырлалдарына уткуштур Тываның болгаш Кызылдың туктарын Оожум океанны кежир аян-чоруунга ап чоруурун чогаалчы Маадыр-оол Ховалыг сураглыг далай эжиндирикчизинден дилээн. Тыва альпинистерининг өңнүү Конюхов ол дилегни күзөлдүү-биле күүседирин аазааш, туктарны ап алган.

Конюхов Оожум океанда чааскаан эжиндирикчинде ам 148 хонуп турар, азы 5 ай чеде берген. Бо эжиндирикчин эң берге бооп турар: күштүг шуурганнар, бедик чалгылар чеже-даа катап ооң хемезин андара шааптар часкан. Ынчалза-даа кайгамчыктыг күштүг, тура-соруктуг Конюхов улуг бергелерни шыдажып эрткен. Австралияга чедир 500 миль суг оруу арткан. Ооң аян-чоруу доосту бээрге, Оожум океанны кешкен Тыва биле Кызылдың туктарын тыва альпинистер командазының кежигүннери Федор Конюховтан барып ап аарлар.

Бистиң корр.

КАЛБАК, КАРА ТРАССАГА...

Сайгарылгалыг чү

Республикада сөөлгү үеде болуп турар хөй орук озал-ондактары чонну, дүвүретен. Ында-мында айыыл-халап болган деп дыңнааш, кижиниң чүрээ аарып, сагыш-сеткили саргып келир. Чоокта чаа солагай талакы дачаларга 7 кижиле үстүрген орук озал-ондааның соонда кижиле бүрүзүнүн ол таварылганы дыңнааш, сөөк-даяа безин сириңейтип, сагыш-сеткили дүвүрөп турганы билдингир. Ынчалза-даа бо айыыл-халаптың соонда база коргунчуг орук озал-ондактарының удаа-дараа болуп турары дүвүрөткөн. Чогуу черле чүнүң уржундан, кандыг чылдагаан-биле айыыл-халаптар улай-улай болуп турарыл? Кым буруулугул? Чүнү канчалза экил? Ол дугайында маңаа чугаалажып сайгарарын оралдажып көрээлинер.

2014 чылдың апрель 30-де эртенгиниң 11 шак 40 минута турда «Красноярск-Күрүне кызыгаары» М-54 оруунга уткуштур халдып олурган ийи машина үскүлөшкөн. «Лада-Гранта» биле «ВАЗ-21214» автомашиналарга чораан пассажирлерни берге байдалга эмнелгеге дарый чедирген. Кемдээшкннерден «ВАЗ-тың» чолаачызы, Таңды кожуунуң Дүрген суруунуң 45 харлыг чурттакчызы болгаш машиналарның 2 пассажири амы-тынындан чарылган. «Лада-Гранта» машинаны Эрзинниң Бай-Даг чурттуг 26 харлыг чолаачы эзирик башкарып чорааны илерзэн.

Май 2-де «ВАЗ-21140» машинаны мунуп чораан аныяк чолаачы улуг улустуң хайгааралы чокка орукка ойнап олурган 2 харлыг уругну таварыпкаш, дезде берген. Кемдээн уругну Кызылдың төп эмнелгезинче дарый чедирген. Иштики херектер органнарының ажилдакчылары буруулуг чолаачыны тып алырга, ол бодунуң буруузуң долузу-биле билинген. Амгы үеде херек оттурары-биле байдалды өөренип көрүп турар.

Май 11-де Эрзинниң Бай-Даг суруунуң чанынга ийи машинаның үскүлөшкениниң соонда 4 кижиле амы-тынындан чарылган, ийи кижиле эмнелгеге берге байдалда чыдар. Ол-ла хүн «Ак-Довурак-Абаза» автоорунга база ийи машина үскүлөшкөн түңнелинде 3 кижиле амы-тынындан чарылган, 8 кижиле янзы-бүрү кемдээшкннерлиг эмчиже кирген. Ол-ла хүн «Кызыл-Тээли» трассазынга база-ла уткуштур чоруп олурган ийи машина үскүлөшкөн. Баш удур чоруткан хыналда-биле «Камри» автомашинаны мунуп чораан 40 харлыг херээжен чолаачы оруктуң уткуштур талазынче үне халды бергеш, «ВАЗ-2107» автомашина-биле үскүлөжишкнни кылган. Ооң түңнелинде «ВАЗ» машина кыва берип, озал-ондактан буду сыйылган 39 харлыг чолаачы өрттенгеш, амы-тынындан чарылган.

Май 13-те эртенгиниң 6 шакта «Кызыл-Ак-Довурак» А-162 автоорунга «ВАЗ-21099» машина аңдарылган. Ону башкарып чораан 22 харлыг чолаачы руль артынга удуй берген болган. 21 харлыг иштиг пассажирни (ооң камгалал куржагы багланмааны илерзэн) эмнелгеге чедирген.

ТР-ниң ИХЯ-зының ОШАЧКИ албанының ажилдакчылары болур-чогууру-биле хемчеглерни ал чорудуп турзажок, орук озал-ондактары

эвээжевейн турар. Бо чылдың 4 айында республикага 95 орук озал-ондаа болган, түңнелинде 42 кижиле амы-тынындан чарылган, 137 кижиле янзы-бүрү кемдээшкннерни алган. Ол дээрже эрткен чыл-биле деңнээрге, сан-көргүзүгүнүң 16,9 хууга өскенидир. Чүгле 4 айың иштинде безин коргунчуг айыыл-халаптан 42 кижиле чидирген ышкажыл бис! Эзирик чолаачыларга хамаарыштыр шыңгыы хемчеглерни ал чорудуп турза-даа, оларның уржундан хөй орук озал-ондактары болуп турар. Арага-дары ижип алгаш, руль артынга олурарындан канчап кортпазыл! Машина-балгаттың көвүдээнинден, эзирик хамаан-чок, элээр безин машина мунуп чорууру айыылдыг апарган ышкажыл, ылаңгыя узун орукка. Чамдык чолаачыларны дыңнаарга: «Калбак, кара трассага күштүг базып алгаш чоруур болза эки» дээрлер. Асфальтылыг азы өскээр чугаалаарга, шынары эмин эрттир эки орукка кончуг дүрген кел чораанындан коргунчуг айыыл-халаптар база болуп турар болгай. Чер чоруунуң бетинде чолаачы кижиле баш удур удуп, дыштанып алып ужурулуг. Олар бодунуң шылап чоруурундан азы удуй бергени-биле трассага онза айыылды тургузуп турар дээр болзумза, чазыг болбас. Үстүнде чижек кылдыр киригеним удуй берген чолаачы Өвүрнүң Хандагайтыдан дүнекиниң 1.00 шакта үнүпкеш, Элегес-Аксынга келгеш, боду билбейн, удуй берген.

Чоокта чаа Адар-Төш артының кырынга болган улуг орук озал-ондаанга чаңгыс машинага чораан ийи пассажир амы-тынындан чарылган. Эң-не кээр-биле уруу болган. Өг-бүлениң машинаны башкарып чораан эр ээзи, чаяан болуп, дириг арткан. Хенертен удур халдып келген машинаның чолаачызы бо удаада буруулуг болган. Ол чок болган иениң өскүс арткан бичии уруу бажыңыга артып калган турган. Авазы биле кырган-авазын ажаап каапканының соонда ийи харлыг чаш кижиле оларын сактып, шаанга кирген дээр. Өйлеп-өйлеп сонгаже кылаштап келгеш: «Авай!» дээш дилегзинип ыгламзыраар дээрзин дыңнааш безин кижиниң баары саргып, карааның чажы чайгаар бүлдеңейтип келир. Кырган-адашкылар иелээ арткаш, өөнүң айы-хүнү, чырыткызы болуп чораан иешкилерин чидиргеш, чүү хире мунгарааның чүгле даап бодаары артар. Мындыг таварылгалар хөй-дүр ийин. Чолаачыларның

кичээнгей чок азы эзирик, бир болза, арга-дуржулга чок чоруундан та чеже ажы-төл өскүс артып турар.

Орук озал-ондактарының хөй кезии Кызыл хоорайда болуп турары демдеглеттинген. Бо эрткен 4 айың дургузунда республикага болган 95 орук озал-ондааның 44-ү хоорайга болган, түңнелинде 9 кижиле амы-тынындан чарылган, 55 кижиле кемдээн. Чүге ындыгыл деп айтырарга, ОШАЧКИ ажилдакчылары: «Кожуун, сумулардан база хүннүң-не хөй машина-балгат кээп турар, орук шимчээшкнни нарын» — деп харыы бээрлер. Бир талазында, ол шын болбайн аан, ынчалза-даа бир эвес хоорайда байдал нарын болза, ОШАЧКИ ажилдакчылары чурумну тудары-биле ам-даа шыңгыы ажилдаары күзенчиг. Чолаачыларга чүгле торгаал онаар дээш ажилдаар эвес, а оларга орукка таарым-

даарымга, байыр-найыр болган черлерни организаптап турар кижилер аалчыларының айыыл чок чоруу дээш сагыш салыр ужурулуг. Оларга дорту-биле бижимел хевирге харыысалганы хүлээндирер болза эки. Оон аңгыда ОШАЧКИ постулары кызырылган, оларның хөй кезии ажилдаарын турар. Ояр-кыяры болдунмас черлерде постуларны катап тургузуп, ажилын шыңгыырадыры чугула. Чадаг кижилер бар-дыр, орук кежип бар чорааш, ошкакжып, туразында таваар кылаштап бар чоруур. Оон оларны манаар дээш машина-балгат көвүдээр.

Хонук-оол Монгуш, ТР-ниң Хөй-ниити палатазының даргазы:

— Орук озал-ондактары республикада кончуг чидиг айтырыгларның бирээзи апар чыдар. Оларның чылдагааны—бирээде, машина-балгаттың көвүдээнинде, ийиде, машина мунар шын-

чалыг байдалдарны тургузары-биле кичээнгейни салыры база чугула дээрзин онзагайлап демдеглекседим. Бистиң Кызылда машина-балгат тургузар черниң чедишпезинден азы чадаг кижилерниң кичээнгей чок чоруундан чолаачылар орук шимчээшкнниң үрээр байдалга таваржып турары билдингир. Ол ышкаш чолаачылар бот-боттарын хүндүлөжип, улуг орукче чүткүп кирип бар чорбайн, бирээзи бирээзин эрттиржип чоруур болза эки-дир ийин. Чолаачыларның культуразын бедидери ниитилелдин демниг чоруундан эгелээр.

Орук озал-ондактары Тес-Хем, Чеди-Хөл, Өвүр, Кызыл, Каа-Хем, Таңды болгаш Барыын-Хемчик кожууннарда хөй демдеглеттинип турар. Озал-ондакка кижилерниң хөй чок болуп турары Мөңгүн-Тайга, Кызыл, Өвүр, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик кожууннарда демдеглеттинген. Бо таварылгалар чоннуң дүвүрелин болдуруп турар болганда, ол дугайында хоочуннар, чурттакчылар-биле чугаалаштым.

Артур Хертек, 59 харлыг, 30 чыл стажыг чолаачы, Кызыл хоорай:

— Сөөлгү үеде, шынап-ла, машина-балгат мунары бергедээн деп болур. Хөй аныяк оолдар бар-дыр, ада-иелеринге чээлиге машина алдыртып алгаш, өскелерни хүндүлөвейн, аажок шапкылажыр. Кудай болган черден эзирик чолаачылар машиназын мунуп алгаш чоруптар, түңнелинде хай-халап болур, ол-ла-дыр. Мен бо-

зылганы таныш-көрүш аайы-биле садып ап турарында, үште, машинада чоруур улустуң эзирик байдалы. Кижиле көрүп чоруурга, машинада чүгле эр эвес, а херээжен кижилер база кады ижип алган чоруур. Олар эр улусту сургап, чагып чоруур болза, эр кижиле база боданы бээр-дир ийин. Орукка чоруурга, арт кырында тургулапкан арага-дары чашкан турарлар. Ынчаарга коргунчуг хай-халап болуп турбайн канчаар.

Хөй-ниити палатазының идип үндүрүп турар чүүлү — социал рекламаларны күштелдирери. Орук дургаар арага-дарыга удур социал рекламалар шуут чок. Чижээлээрге, «Чолаачы, сени бажыңыңда чаптанчыг ажы-төлүң, ынак эжиң манап олурар!» дээн хевирлиг бижээн чүүлдерни азар болза дээштиг. Совет үеде мындыг кижилерни бодандыра бээр лозуннар хөй турган. Улуг трассаларга бо чүүлдерни организаастаары чугула. Бо дугайында орук улuzu: «Бистиң ажылывыс эвес-тир» — дээр, а кожуун чагыргалары «Акса-хөреңгичок» — дээш, холун чаңгыыр боор-дур. Орук озал-ондаанга хамаарыштыр шыңгыы хемчеглерни алып үе келген.

Сагаан-оол Долгар, ТР-ниң Хоочуннар чөвүлениниң даргазы:

— Бүгү чүве кижизидилгеден эгелээр-дир ийин. Езу-чаңчыл, национал чоргааралывыс, сагыыр чурумнарны кижиге бичизинден эгелээш кижизидер ужурулуг. Аныяк оолдар ада-иениң дерин төп чорааш, ажилдап берген машина-балгадын үнелевейн, камнавайн, анаа-ла

шапкылажып чоруурлар. Фальтылыг орукка хаан-бөмөй, улуг тураланып халап кайын боор, окта шын а Шак мындыг мелегей утуң буруузуңдан чүгле ол эвес, а өске кижилерниң амы-тынындан чарлып турарааданчыг-дыр ийин. Бунуң нациязының, чонунуң, мааның ат-алдарын бода болгай. Май 13-те «Кызыл-Довурак» автотрассага бол орук озал-ондаанга буруу болган 40 харлыг херээж чолаачы элээр болган-дыр. Ол херээжен кижиле хүнээ ажилдааш, могап-шылаан-болза, дүне када узун орук чүге чорупканыл? Таптыг удуй дыштанып алгаш, далашты чорупкан болза, ындыг айыыл халап болбас турган-дыр ийи. Кижиле хүнде албан 8 шак удуй ужурулуг болгай. Чаңгыс кижиле кичээнгей чок чоруунда каш кижиле амы-тынындан чарлып аарышкылыг ышкажыл

Эр биле кыс кижиниң машина мунуп алгаш, кандыг-б таварылгада канчаар бодун адынары ийи аңгы. Херээж кижиле мурнунга чүве таваржыкээр болза, ийи холун херээж чыпшыр туткаш, «авай!» д алырар, а эр кижиле руль салбайн, өскээр үндүр турарын бодаар болгай. Херээжен кижиле кандыг-даа таварылгада черле уян, чымчак, эр кижиле шала кадыг, дыңда болур. Оон аңгыда машина мунарынга өөредип, турар черле билиг чедир бербейн турар бодаар мен. Планын күүсеп кааш-ла, ол кижиниң канчаа шингээдип алганын чедир таварыш навас. Мындыг чылдагааннардан орук озал-ондактары көвү деп турар-дыр ийин.

Сара Оолак, Сүт-Хөл:

— Кызыл биле Сүт-Хөл аразынга чолаачылар аажок дүрген халдыр. Ынчалза-даа чон сөөртүп турар чолаачыларымыс шуут арга-дуржулгалыг улус болгаш, белең-селен айыыл-халап болбайн турар деп бодаар мен. Орук ара болган орук озал-ондактарын көргөш, кижиле чүрээ аарыыр. Каш чыл бурунгаар коргунчуг орук озал-ондааның херечизи болдум. Орук ара айттар чүдүрүп алгаш, халдып чораан улуг машинадан бир аът боштуна берген. Соонда машина оон чайлаар дээш орук кыдыынче халды бергеш, чайлы берди. Дыка-ла коргунчуг болур чораан, ол таварылга ооң соонда кижиниң сагыжындан ыравас болур чорду. Ынчангаш чолаачыларны оварымчалыг болурун чагыыр кижиле-дир мен.

Автордан: чоннуң бодаты мындыг болду. Колдуунда аныяк кижилерниң кичээнгей, арга-дуржулга чогуңдан болгаш эзирик чолаачыларның хайындан орук озал-ондактары болуп турар деп түңнелге келдим. Шынап-ла, машина мунар шынзылганы «чугаалажып албайн», шынчы өөренип алгаш, холга алыр. Ол дээр-ле, бир дугаарында, чолаачыларның боттарының база оларның чок кижилериниң айыыл чок чоруу-дур.

Алдынбай БАДЫ-ХОО.

Каа-Хемге ажык чугаа

Тываның Баштыңының ажыл-албаны

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

«Интернационализм болгаш өске улусту хүндүлээр чаңчыл турум чоруктуң болгаш республиканың чедишкенин сайзыралының өзү болур — деп, Чазак Даргазы демдеглээн. — 100 ажык чыл бурунгаар көшкен орус тараачыннары хүлээп алган Каа-Хем кожуун Тыва биле Россияның аразында харылзааны быжыг-лаарынга, чоннарның демнежилгезинге онза салышкынны кириген, эң эки чаңчылдарны камгалап арттырынга болгаш сайзырадырынга кожуун моон соңгаар-даа үлегер-чижек болур дээрзинге ийгээр мен. Бо чылын ол байырлалды чүгле эрттирер эвес, Россияның чонна-рының өг-бүлезинге Тываның хөгжүл-дизиниң чаа арнын ажыдар бис. Бисти Россияның Президентизи болгаш Чазак Даргазы, юбилейге федералдыг эрге-бай-далды тывыскан, федералдыг ямыларга болгаш ведомстволарга ол байырлалдың белеткелинге деткимчени көргүзерин сү-мелзээн.

Социал-экономиктиг байдалды экижи-тип алыр кол-кол оруктарны, найысы-лалдың төөгүлүг төвүн, ооң иштинде эрик кылдын болгаш Азияның төвү тураскаал-ды чаартып кылыры август ортан үезинде доостур ужурулуг. А эң кол чүүл — улуг-улуг айтырыгларны, ооң иштинде регион-нун транспорт, энергетика айтырыгларын, инвестицияларны хаара тударын шиит-пирлээриниң талазы-биле улуг ажыл чо-руп турар.

Федералдыг М-54 оруктун угланыш-кынын Кызылдан эгелээш республика-ның барыын кожууннарынче өскерти-рин, Кызыл аэропортуң самолеттар хондурар шөлүн чаартып кылырының талазы-биле улуг-улуг төлевилелдерниң дугайында, Красноярск, Новосибирск, Иркутск хоорайларже баар авиарейс-терге федералдыг субсидия дугайында Шолбан Кара-оол чугаалаан. «Кызыл — Курагино» демир-орук тудуунга ол аңгы доктааган, ол төлевилелди ажыктыг деп санаан, Россияның Президентизи бол-гаш Чазак Даргазы, инвестор бо чылдың июньдан эгелеп ажылдап эгелээр дээрзин демдеглээн. Оон туржук ук орук улаштыр туттунгаш, чурттар аразының садыг-ла-жышкынын сайзырадырынга чугула су-дал апарып болур. Бо неделяда РФ-тиң Президентизи Владимир Путин Кыдат-че аян-чорук кылып чорааш, ол чурттуң удуртулгазы-биле Кызылдан Моол тава-рааш, Урумчи чедир орукту тударынын

төлевилелин чугаалажыр сорулгалыг.

«Тываны эң бедик деңгелде деткип турар, ынчалза-даа таваар хөөннүг олур-бас ужурулуг бис—деп, Чазак Даргазы чугаалаан.— Ынчангаш Чазак дыка хөй төлевилелдерни саналдап турар, ооң иш-тинде девискээрлерни чаагайжыдарынын, үрелип тонаттырган, чедир туттунмаан, ажыглаттынмаан турар объектилерден адырлырынын, суур бүрүзүнге бодунуң бүдүрүлгезин ажыдарынын дугайында төлевилелдер бар. Бо херекке муниципалдыг эрге-чагыргаларның удуртукчу-ларынын хөдөлүшкүннери шиитпирлиг болур ужурулуг. 2013 чылда көдээ черге, улуг эвес-даа болза, бүдүрүлгелер ажы-дары көрдүнгөн «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлевилелди күүседир-биле 200 ажык миллион рубльди шил-читкен бис. Бо ажылга күш четпес кижилер турар болза, албан-дужаалдан халажыр деп ынчан-на дугурушкан бис. Сумуда шалыңны чагырыкчы ап олурар, суурда чүгле школа биле садик ажылдап турар чорук канчап-даа таарышпас. Бо чылда-гаан-биле көдээ дөрт чагыргаларның удуртукчулары болгаш Каа-Хөл кожуун-нун баштыңы халажылгаже үнгөн.

Тус чер бот-башкарылгазының ажыл-чорудулгазының дээштиг чоруу дээш каа-хемчилерниң дүвүрөп турары илдең болган. Чугааның бир киржикчизи Каа-Хем кожуунуң чагыргазында кадр бай-далынга ооң хамаарылгазын Тываның Баштыңындан дөрт айтырган, тус чер эрге-чагыргаларының ажылынын шынары чурттакчы чонну дүвүредип турар деп, ол тайылбырлаан. Эрге-чагырга кадрлары-ның айтыры эң чидиг болуп турар деп, Шолбан Кара-оол чөпшээрешкен. Эки бе-леткедиг кадрларны шилириниң, бүгү деңгелге кадр курлавырларын тургуза-рынын системазынче кирериниң талазы-биле хемчеглер республикада алдынып турар, ол ажылга хөй-ниити организация-лары, профэвилелдер идепкейлиг киржир ужурулуг деп демдеглээн.

Каа-Хем кожуунуң чагыргазындан дыка хөй айтырыгларлыг мен деп, Шол-бан Кара-оол чугаалаан. Кагдыган эрги тудугларны чайладырынын, чурттакчы-ларның дилеглерин кичээнге алы-рынын, кем-херек үлгедиишкүнненин болдурбазынын талазы-биле айтырыглар-ында кирип турар. «Бөгүн кожуунуң удуртулгазы-биле бо темага нарын чугаа кылып бис. Байдалды экижидер херек. Кожуун чагыргазынын баштыңы Виталий

Сергеевич Чаш-оолдун халажылгаже үнө бергенин билер силер. Хоойлу езугаар алыр болза, тус чер бот-башкарылгазы бот-тускайлаң ажылдап болур, ынчал-за-даа ол чагырга бодунуң хүлээлгезин күүседип шыдавайн турда, республика Баштыңы кижилер болганымда, хажызында артып шыдавас мен. Кожуунуң сайзы-ралынга чугула кандыг-даа ажыл кылбас кижиниң анаа-ла албан-дужаал ээлээр чоруун болдурбас херек» — деп, Тываның Баштыңы чугаалаан.

Кожуунуң чурттакчылары тус чер чагыргаларынын, чамдык ямыларның болгаш ведомстволарның ажылынга ха-маарышкан айтырыгларны тургусканнар. Кундустуг суурнуң чурттакчылары уруг-лар садынын тудуун республика про-граммаларына кирирерин дилзэенер. Суму чагыргазынын дыңнатканын езугаар алырга, төлевилел-смета документациязы болгаш күрүнө экспертиказы белен. Чо-гуур даалганы Өөредилге болгаш эртем ямызынга бергенин Чазак Даргазы дың-наткан, төлевилелди чогулгалыг кылдыр ажылдап кылып, артык чарыгдалдар бол-дурбас ужурулуг деп, ол сагындырган.

Чер шимчээшкениниң уржуундан кога-раан Сарыг-Сеп суурнуң чурттакчызынын чуртталга сертификатын тыпсыры-биле холбашкан хомудалын сайгарып көөрүн-ге бир неделя хуусааны республиканың Саң-хөө ямызынга берген. Ооң бажы-нын бустур четкен деп санаан, бузар ужурга таварышкан. Бүгү документилен-ни чогуур негелде езугаар долдурган. Белекмаа Сааяның чугаалап турары-биле алырга, сертификатты долдуруп турган Саң-хөө ямызы ийи катап частырыг кыл-ган. Ооң түннелинде ол өг-бүлө бажың хөлезилеп чурттап орат, бо айтырыгның кажан шиитпирлээр билдинмес. Ча-зак Даргазы аңаа дораан хары берген: «Бир неделя дургузунда ямы бо айты-рыгны шиитпирлээр ужурулуг. Бодум хы-нап көөр мен. Кым частырыг кылганыл, ол кижиге хемчег онаар алаар». Мурнуку чагырга даргазы ажылдап турда, чылда-гаан чок ажылдан үндүрткен мен деп, Та-тьяна Елохова хомудал кириген. Суд ону ажылга катап тургузуп каан. Республика-ның күш-ажыл сайыды Мерген Ооржакка бо байдалды шалыпкын сайгарарын даас-кан.

Тодаргай болгаш ажык чугаа дээш ко-жуунуң чурттакчылары республика Баш-тыңына өөрүп четтиргенин илереткен. ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

Байыр чедиришкени

«Шын» солунуң кол редак-тору Инна ДАМБА-ХУУРАККА.

Эргим, хүндүлүг Инна Мам-бий-ооловна, «Шын» солунуң коллективиниң шупту кежи-гүннери Юбилейиңер-биле Си-лерге изиг байыры чедирип, сагыш-сеткиливис ханызындан дараазында одуругларны ба-раалгаттывыс.

Хүннүң чырык херели дег Хүлүмзүрүү сеткил өөртүр, Кады ажылдаан эштеринге Камныг, эпиг, ээлдек чаңыг, Ынчалза-даа негелдени Ыяк кылдыр сала кааптар Бистиң кол редакторувус — Билдиг удуртукчу.

«Уктуг идик чылыын салбас, Уктуг кижилер угуң салбас». Алдар-аттыг журналист Адазының оруун иззээн, Солунувус хоочун «Шынга» Чолун кадып бердинипкен Мамбий-ооловна даргавыс Май 20-де 50 харлаар.

Чартык чүс чыл чурттаза-даа, Чаражыңар чечектелип, Алдан, чеден харлапкаш-даа, Аныяксыңар хевээр артсын! Ал-бодуңарга — аас-кежикти, Ажы-төлүңерге — өөрүшкүнү, Аалыңарга — амыр-тайбыңны Алгап-йөрээп, күзеп тур бис.

«Тайга сыны»

Бай-Тайга кожуунуң «Тай-га сыны» сыгыт-хөөмөй бөлүү «Тыва» ансамблиниң 25 чыл юбилейинге республика черге-лиг сыгыт-хөөмөй көрүлдезинге идепкейлиг киришкеш, бир дугаар черни алган.

Олар ыраккы Тою, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Улуг-Хем Барыын-Хемчик кожууннарга, Ак-Довурак хоорайга, Сукпак суурга со-лун концертин бараалгаткан. Кожуунда Н.Өлзей-оол аттыг Культура бажыңында «Саарыг» бичии оолдар бөлгүмү ажылдап турар. «Тайга сыны» бөлүктүң удуртукчузу Дмитрий Делгер-оол. Киржикчилери хөгжүм башкыла-ры Мортай-оол Анзор, Вячеслав Манчин, Сыдым-оол Күжүгет, Андриян Өлей олар. Сыгыт-хөөмөйни сайзырадыры-биле эки ажылдап, аныяктарны бөлгүмче хаара тудуп, республика чергелиг көрүлделерге чедишкенин ки-риштирип турарлар.

Шеңне КУУЖААН.

Бай-Тайга кожуун.

ДЫШТАНЫЛГА ПАРЫГЫ — ЧААРТЫЛГАДА

Агаар-бойдус чылып келгенде, арыг агаарга дыштанып, кезээки сырынга кым-даа өпей-ледиксээр. Кижилер селгүүстеп чорааш, угаан-медерелин сергедип, сагыш-сеткилин оожургадып, күш-шыдалын дадыктырып, сайзырадып алыр. Мындыг болганындан кызылчылар Улуг-Хемниң эринге, паркка дыштанырынга аажок ынак. Ылаңгыя арыг-силги, чаагайжыттыгнан сесерликке дыштаныры кымга-даа күзгүчүг.

Сөөлгү үеде Кызылдың Гас-телло аттыг парыгын бүрүнү-биле чаагайжыдар айтырыг чидин-биле тургустунган. Хоорайжыларның үрде четтикпейн манааны болушкун ам бо үеде кидин түлүк чоруп турар. Ында ажил-истиң хайныышкынын, кижилер

девискээрлерин харылап турар Анвар Додхоев-биле чугаалаштым.

Эрик кыдыының чаартылгазы 2013 чылдың июнь айдан эгелзэн. Ол үеде парктың көвүрүг адаанда хемниң эринге чадалар кылыры-биле белеткел ажилдарын чоруткан. Эргиде турган оңгул-чингилдиг, сай-даштыг хемниң эрин арыглал-аштааш, аңаа чадаг кижилер кылаштаар хөй талалыг орукту кылып эгелзэн. Чадалар кыдыгларын куду төккөн хөзүгүн тоглавазын дээш, ону тускай хана-карактарлыг дөмүр-биле быжыглааш, бодунуң туружунче кирери-биле бир чыл манааны ол. Амгы үеде чадаларның ийи талазына тускай плиткаларны салып дооскан. Чадаларны

хемниң ол чарынгга сугга эштир чер турар. Аңаа хоорайжылар болгаш аалчылар таарымчалыг байдалга дыштанып, чайның изиг, кааң хүннерин хемниң эринге серииттенип эрттирер алаар. Оон аңгыда бичии уругларга эштип ойнаар «суглуг дажыгаштар» база турар. «Хоорайга сугга эштир чер кылыр болганыыста, ол талазында теректерниң чам-дызын узуткаар байдалга таварышкан бис. Ону күүсетпестин аргазы чок. Чүге дизе, план езу-гаар пляжтың чоогунга бичежек садыглар болгаш хол бөмбүү ойнаар шөл турар. Ниити шөлдүн чедишпезинден ыяштарны ужуруп, ооң хемчээлин делгемчидер ужурга таварышканыыс ол. Ынчалза-даа ыяштарны хөйү-биле ужураы база болдунмас. Чүге дээрже, боттарыңар билир силер, арга-арыг — бистиң чуртталгавыстыр. Ынчангаш ону камнаары чугула. Ындыг-даа болза, ийден эвээш эвес спорт шөлүн тургузарын планнап турар» — деп, Анвар Додхоев тайылбырлады.

База ол ышкаш парктың төвүнге улуг фонтан турар. Сценаның мурнунга турган фонтан парктың омур-хевирин арай баксырадып турган-на болгай. Ону таваанга чедир бузуп аштааш, орнунга онза-чараш фонтанны тургузар. Паркче кирип орда, көвүрүглер сандарап, айыылдыг байдалда турганы чажыт эвес. Кижилер кылаштап чорааш, бо-ла аңдарлыр чазып, тептине бээр.

Анвар Додхоевтиң удуртулгазы-биле ажил-иш кидин

Ынчангаш көвүрүгнү долзу-биле асфальтылап чаартыр дээрзин онзалал демдеглээин.

«Совет Тываның 5 чылы» стадионунуң чоогунда ажилдар база адакталып турар болду. Ол кезекте кижилер кылаштаар оруктарда плиткаларны салып дооскан, ынчалза-даа оларны ам-даа хевир кирип, тыва хээлерни чурууру артып калган.

Чонунуң база бир четтикпейн манап турар чүүлү — «Азия төвүнү» тураскаалы. Улуг-Хемниң эрин «Азия төвү» тураскаалы улам каастап, эргиде турганындан бир онзагай апаары билдингир. Ону долгандыр Чөөн чүк улунуң календарында аңмең, ийи кыдыынга улу база хөгжүмнүг, чырып турар фонтан Улуг-Хемниң эрин оон-даа аян-шинчи кириер.

Улуг-Хемниң эринге м улуг чаартылгалар кажанды баанын бо бүгүнү көргөш, ордум.

Тудугнуң ажилдакчының 60 хуузу — Саян арты аңгы-аңгы хоорайлардан тускай специалистер, а аңгылары — тус черниң чылылары. Акша-шалың тавиле сонугурап айтырар ажилчынаарыысты хомшайн, көрдүнгени езугаар турар бис деп харыылады.

Каш-ла ай болгаш Хемниң эри, Национал парктың тоол оранында дег шже хуулуп, найысылалыы омур-хевири уран кылыгала чайнап, хөйү магадады

Белекмаа ХЕР

Чингис Саяаның тыртган чуруктары.

эрткеш-дүшкеш, бо-ла эскерер. Дыштаныр ынак черивис каш-ла ай болгаш кандыг аян-шинчилиг апаарын сонугурап, чаартылга

кылган соонда ооң кыдыгларын да төккөн хөзүгүн эң-не аар өртектиг, бедик шынарлыг кылымал ойт-сиген шывыын тарыыр. А

СҮРҮГ МАЛДЫГ ӨВҮР КОЖУУН

Өвүр — мал ажил-агый хөгжүлдезиниң талазы-биле республикада мурнуку одуругда кожууннарның бирээзи. Ынчангаш чугааны Өвүр кожуунуң көдээ ажил-агый эргелелиниң даргазы Сергей Демирович Норбу-биле кылдым.

— Сергей Демирович, кожуунуң көдээ ажил-агыйларының байдалы-биле таныштырыптар силер бе?

— Шаандан тура бистиң ада-өгбелеривис төрзөн черивис — Өвүрнүң делгемнеринге тосчүзүн малын азырап, өстүрүп чораан. Бо хүнге чедир мал ажилын уламчылап чоруур бис. Малчын чонувустуң ажилгыр, кызымаандан мал-маганыыс саны чылдың-на өзүп турар. Төрзөн кожуунувуска көдээ ажил-агыйны хөгжүдөр дээш РФ-тиң болгаш ТР-ниң хоойуларынга болгаш нормативтиг эрге-хоойлу актыларына даянып алгаш, ажилдап турар бис. Бисте нитизи-биле муниципалдыг унитарлыг 3 бүдүрүлгө: Сарыг-Хөлде — «Чалааты», Дус-Даг суурда — «Торгалыг» болгаш Саглыда «Адарган» база көдээ ажил-агый угланыышкыныг 6 кооператив бар. Арат ажил-агыйлыг 36 база хууда боттары мал азырап турар 200 ажыг малчын коданнар болгаш 12 «муңчу» малчыннар бар. Чымыштыг ажил-иживистиң үре-түннели чылдың-на өзүлдегил болгаш,

Өвүр кожуунуң көдээ ажил-агый эргелелиниң даргазы С. Д. Норбу.

республиканың мурнуку одуруунда бис деп чоргаарал-биле чугаалап болур.

— Малдың баш саны кайы хире ирги, Сергей Демирович?

— Кожуунда мал бажының ниити саны: бода мал — 9127, ооң иштинде төрүүрү 3730 баш, 1891 инек төрзөн, шээр мал — 185104, ооң иштинде төрүүрү 75237 баш, чылгы мал саны — 4327 баш, ооң иштинде төрүүр кыс бе 1777, 680 чаш кулуну камгалап алган. Сарлык 172 баш санныг, ооң 99-зу төрүп алган. Мал оолдаашкыны бо айның төнчүзүнге чедир ам-даа уламчылап турар, июнь 1-де түңнелин үндүрер бис. Малчынарга дузалажыры-биле ажил чок улусту хаара туткан.

Хой оолдаашкынының үезинде малдың чаш төлүн камгалап ап турары-биле көргүзүлгөвис эки чоруп турар. «Адарган» көдээ ажил-агый кооперативи 2185 төрүүр хой, өшкүдөн 2200 анай-хураганны онча-менди алган. Бо бүдүрүлгөде малчыннарның малы ийистеп турар, ынчангаш чаш малдың саны ажып турар, амгы хүннерде ооң камгалалы 100,7 хуу, а эрткен чылын 90,6 хуу өзүлдегил болган. «Торгалыг» көдээ ажил-агыйында 2044 баш санныг шээр мал бар. Ооң иштинде 1870 баш санныг хой-өшкү төрзөн, амгы санаашкыны-биле 91,5 хуу, эрткен чылын 90,3 хуу турган. «Чалааты» КУБ-та төрүүр хой саны 3952, а төрзөнү 3650. Малдың чаш төлүн 92,4 хууга камгалаан, эрткен чылын 87,5 хуу болган. Арат ажил-агыйлыглар 15050 хой-өшкүзүндөн 14050 анай-хураганны 93,4 хууга камгалап алган, эрткен чылын 92,3 хуу. Көдээ ажил-агый кооперативтери 3022 төрүүр хой-өшкүдөн 2800 чаш малды алган. Бо үениң санаашкыны-биле бистиң кожуун 97 хууга чаш малды камгалап алган бис.

— «Кышкы турлаг» деп программа кожуунда кандыг хевирлиг чоруп турарылы?

— Тываның Чазак Даргазы Шолбан Кара-оолдун идип үндүргени «Кышкы турлаг»

программазынга киржири-биле кожуунуң сумуларындан чаа эгелеп чоруур 7 фермер кыштагларында кажаа-хораа-зын белеткел, кылдынып турар. Бо талазы-биле чон аразында ажилды ам-даа чорудуп турар бис. Бистиң кожуунда аныктарның мал ажылынче кирип турары өөрүнчүг. Ынчангаш аныяк малчыннарыыс саны чылдың-на өзүп турар. Бо программаның дугайында сумуларның чурттакчы чонунга тайылбыр ажилын ам-даа чорудар сорулгалыг бис.

— Кожуунда муң баш малдыг малчыннарны таныштырып көрүңерем.

— Бистиң кожуунуң 12 «муңчу» малчыннарының аттарын чоргаарал-биле адап болур, эң ырак суур Сарыг-Хөлден Каадыр Кыргыс, Чаа-Суурдан Сургуул-оол Монгуш, Борис Шожал, Дус-Даг суурдан Чимит Куулар, Эрес Доржукай, Борис Куулар болгаш Деспил-оол Санчы, Солчурдан Владимир Монгуш, Роман Монгуш, Светлана Самбуу болгаш Мерген-оол Базыр-оол, Саглы суурдан Оксана Саяа база июнь 1-де бо суурдан ийи «муңчу» малчын немежир. Муң баш санныг малды өстүрүп чоруур малчыннары Тываның Чазаның деткип турарын эки деп санаар мен. Чыл санында оларның ажил-ижин үнелеп, мал ажилына хереглээри-биле машина, тракторну шаңнал-

макталга берип турар. Оон өске эки аргалар бар. Би кожуунда чылдың-на муң малдыг малчыннарның ниити санын өөрүнчүг.

— Удавас улуг байырдарыыс болур, бо тала биле кандыг хемчеглер кылдынып турарылы?

— Тыва биле Россия демнежилгезиниң болгаш 100 чылдыг хоорайның 100 чылдыг уткуштур хемчеглерни көрүшкүчү аразында чон дуп эгелей берген бис. Пл езугаар «100 баш хойдан хире хураганны камгалаа» деп мөөрейни малчыннар аразында чарладыыс. Малчы бүрүзүнүң шудургу, чүткүдүг болгаш кызымак ажилдарын аалдар кезип чораз эскердим. Оларның ажилы чай чок-даа болза, сол сеткүүлдү номчуп, телевизор көрүп турар болгаш, байыналдарга уткуштур белеткел ажилдары республиканың девискээринде кидин түлүк чоруп турарын дыка эки билер. Ынчангаш бистиң малчыннарыыс малының баш санын көвүдөө өстүрер дээш чыл эгезинде белеткенип эгелей берген.

— Чымыштыг ажилыңар чедишкениңерни күзедим.

Ася БАЗЫР-ООЛ чугаалашкан.

Авторнуң тырттырган чуруу.

ТАР-ГА КҮРҮНЕ МУЗЕЙИН ТУРГУСКАНЫ

Алдан-Маадыр музейин эрги бажыңы.

1929 чылдың май 13-те ТАР-ның Политиктиг Чөвү-хуралы болуп эрткен. Хуралдың кол шийтпирлээр чыгыры — чурт-шинчилел тургузары. Чаңгыс музейин директорунга протограф, чурт-шинчилекчи В.П. Ермолаевти бадыйлаан. 1930 чылда В.П.Ермолаевти ТАР-ның ИХЯ-зы Москва бол-ш Ленинградче ССРЭ-нің эр-тем албан черлери-биле, эң-не чүүл Эртемнер академиязы, хоорайларның музейлери-биле, сырый харылзаа тудары-биле сургакчылаашкынче чо-руткан. Совет культура болгаш эртем албан черлери Тываның музейинге аңгы-аңгы үе-терде чырыкче үндүрүп турган сеткүүлдерин, янзы-бүрү те-маларга хамаарышкан плакат-дары белекке берген. Ында ССРЭ-нің болгаш даштыкы күрүнелеринң экономиказын, культуразын, хөй-ниити ажил-дарын чырыткан материалдар-дары өөрүнчүг. Беш айның дур-тузунда В.П.Ермолаев аңгы-аң-гы музейлерниң делгелгелерин, эртем лаборатория төптерин, эртемденнерниң кабинетте-рин эргий кезээш, дыка хөй жыктыг, херек чүүлдерни өрүп, өөренип алган. Ол үеде рочун, дуржулгалыг эртем-еннер: академик, минеролог Ч. Ферсман, палеонтолог В. Павлова, чөөн чүк шин-чилекчи, академик С.Ф. Шенбург болгаш оон-даа эскелер-биле ужурашып, арга-ржулга солчулгазын кылган. Чурт шинчилекчи В.П. Ермо-лаевтиң сактыышкынында «... эскелерниң билишкенин-биле алырга, Тыва дээрге Төп азияның кезиндээ. Ооң дуга-рында чүгле тускай, кыска ли-тературадан билип алыр. Тыва-арының ноюннар, феодалдар эинде канчаар амыдырал-арттал чораанын, амгы үеде кыл-амыдыралын, каас-чараш-йдузун өскелерге тайылбыр-лап чораш, бодумну Тыва деп-рттүң бир дугаар ажиткан-чорукчузу кылдыр санай-ыргилээр мен» деп, демдег-илдеринде ол бижээн.

Эрмитаж, Күрүне орус му-зейлери 17-19 вектерге ха-варжыр элээн каш скульп-паларны, хоо чуруктарны, ги үениң боо-чепсектери-ниң хевирлерин, дайынчы-риг-херекселдерин белек-илдыр дамчытканы Тыва-ционал музейинң «алдын»-ндузун байлакшыдып ба-ткан.

ССРЭ-нің Эртемнер акаде-миязының зоологтук музейи-зы-бүрү куштарның, сүт-миштиглерниң, соястаар, та-чоруурларның болгаш-рт аймааның дүрзүлерин-мчытканнар. Минералдар-зейинден элээн каш мине-ралдарның чыындызын алган. Ындынган материалдар тус-рның минералдарын тодара-п тыварынга кончуг улуг-заны болдурган. Географ-

тыг ниитилел төвү метео-рологтук станцияны, тускай-аппаратура-биле бижип тода-радыр херекселди дамчыткан. В. И. Ленин аттыг төп музей-база төөгү музейиниң ажил-дакчылары фондуларын-дан элээн хөй материалдарны, ол-ышкыш янзы-бүрү албан чер-лери боттарының аңгы-аңгы чылдарда парладып турган-номнарын белекке берип, ду-заны катканнар. Ол дээрге 500 ажыг ном, брошюралар, ак-кара чуруктар болгаш сте-реоскопиктиг аппараттар.

Архив документизиниң хе-речилеп турары-биле алырга, ТР-нің чурт-шинчилел музе-ийниң директорунга В.П. Ер-молаев томуйлаткан. Бир айда алыр шалыңы 120 акша-деп 1930 чылдың октябрь айда үнген 61 дугаарлыг док-таалда кириген. Музейниң баштайгы оран-савазы Ком-сомольская кудумчу-да ни-ти шөлү 34 кв² ыяш бажың-турган. Музейниң баштайгы экспозициязын белекке ал-ган экспонаттар-биле дерээн. Техниктиг ажилдарны чурт-шинчилекчилери, школачы-лар: Б. Щербаков, Ф. Пешкин, Төгүс-оол, Биче-оол болгаш өскелер-даа кылып турганнар. Боттарының күжү-биле диора-маларны, куштарның, дириг-амытаннарның дүрзүлерин кылгаш, ол ажилдары дээш-чоргаарланып, оларны кам-нап, «Хол-биле дээп болбас»-деп бижээн табличкаларны азып турганын В.П.Ермолаев-чугаалап турган.

1930 чылдың август айда музейниң албан-езулуг ажы-дыышкыны болуп эрткен. Ол-ла чылын тыва бижик тур-густунган. Ынчангаш респуб-ликаның амыдыралына ут-тундурбас төөгүлүг чыл болуп-артканы ол. Чаа дерилгениң-ажыдыышкынынга ТАР-ның-Чазаның, хөй-ниити албан-черлериниң кежигүннери, хүндүлүг аалчыларның аразы-нга тыва бижиктиң тургузукчу-зу, профессор Л.Д. Покров-ский, А.А. Пальмах болгаш өскелер-даа келген.

Тывага бир дугаар ажит-тыг музей Кызыл хоорай-ның төөгүзүңге, культуразы-нга балалбас исти арттырган. Чаа ажиттыг музейниң кол сорулгазы — төөгүнүң-болгаш культураның, бой-дус хүрээлелиниң материал-дарын чыып кылыры, чоннуң-музейге сонургалын оттура-ры, бодунуң төрөөн черин-хандыр шингээдиң өөренип-алыры болган. Бойдуска-хамаарышкан экспозицияда-Тываның девискээринде ка-зымал байлактарны, куштар-ның янзы-бүрү хевирлерин, палеонтологияга хамаарыш-кан экспонаттар салдыганы. Ынчалза-даа Тывага хамаа-рышкан материалдарның-саны эвээш турган. Бистиин-де чок дириг амытаннарны-делгелгеге салырга, бөдүүн-

араттарның сонургалы аажок-күштелген. 1931 чылдың ча-йынында системалыг чыры-дыышкын ажылы школачылар-аразынга эгелээн. Чоннуң-төөгүзүңге, бойдузунга ки-чээңгейи, сонургалы кып-тыксын дээш экскурсия-бе-седаларны эрттирип турганы-солун.

Араттар чаа ажиттыг музей-ниң экспозициязы-биле-танышканының соонда, чоннуң музей дугайында би-лишкениннери оттуп, музейниң-фондузун четчележири-биле-музейге чепсек-херекселдер-ни, каасталгаларны, хөгжүм-херекселдерин, дарганнар-ның ажилдарын, амыдыралга-херек чүүлдерни чыып, эккеп-эгелээннер. Бо дээрге чон бо-дунуң төөгүзүн, музей херээн-сонургап эгелээни ол. 1933-чылдың май 1-де делгелге-ажыдыышкыны болган. Аңаа-амгы Тываны болгаш рево-люция мурнунда араттарның-чуртталгазын деңнеп көр-гүскен. Делгелгениң тема-экспозициялыг планын езу-гаар алырга, ийи кезектен-тургустунган. Бир дугаар-кезээде эрги Тываның социал-политиктиг байдалын болгаш-Октябрь революциязының-мурнунда бөдүүн араттар-ның амыдыралын көргүскен. Ийги кезээнде чаа Тываның-ак-кара чуруктарында чо-ннуң амыдыралын, социал-байдалын, чаартылгаларын-болгаш үлетпүр бүдүрүлге-лерни, колхозтажыышкынның-сайзырап турарын көргүскен. Ол үеде музейге бир хүнде-ортумаа-биле 30-40 кижи экс-понаттарны сонургап көөр-турган.

Кызылга уран чурулга дел-гелгежи ажиттыг соонда, республиканың культуразы-нга чаа көрүш ажиттыганы. 1930-чылда бөдүүн араттар 19-17-вектерниң барыын чүктүң-бол-гаш улуг орус чурукчуларның-кайгамчыктыг чараш, шылга-раңгай чуруктарын сонургап-көөр аргалыг болган. Бо дел-гелге Тывага чурукчуларның-тускай студиязын тургуза-рынга идиг болганы чугаажок.

Музей берге үелерни база-эрткен. Кыжын одаар ыяш-чогундан, чаа экспозиция-кылдырмаанындан көрүк-чүлүрге музейниң эжиктери-хагдынчак турган. Ол ышкыш-тускай эртем-билиглиг кижилер-чогундан сайзыралды ал-байн турган.

1934-1939 чылдарда ди-ректорларның удаа-дараа-солчуп турганындан музей-хер-ээ ниити сандараашкынга та-варжып эгелээн. Үстүндө то-муйлаткан даргалар музейни-херекке албас, сонургавас-даа турган. ТАР-ның культу-ра сайыды С. Тагба музейниң-салым-хуузуңуң дугайында-айтырыгны көдүрүп, Совет-Эвилелинден тускай специа-листтерни чалаар деп шийтпир-ни үндүрген.

1940 чылда музейни шын-тургузулп удуртуру-биле ССРЭ-нің Эртемнер академиязының-чөөн чүк шинчилээр институ-дунуң ажилдакчызы Николай-Михайлович Богатыревту Тыва-га Тывага ол 1944 чылга-чедир үре-түнелдиг ажил-дап, балалбас исти арттырга-ны өөрүнчүг.

Николай Михайлович-1909 чылдың май 20-де де-мир-орук ажилдакчызының-өг-бүлөзүңге төрүттүнген. 17-харлыында-ла кара ажилдар-кылып, башкы ажил-чору-дулгазын пионер вожатыйлап-эгелээн. 1939 чылда Москва-хоорайның башкы институтун-дооскаш, аңаа ажилдап артып-калган. Россияга Тываның-каттышканындан бээр 100-чыл байырлалына уткуштур-Тываның Алдан-Маадыр аттыг-Национал музейинге эртем-шинчилел конференциязынга-Н.М.Богатыревтуң 105 хар-лаан юбилейин демдеглээни-таварылга эвес. Ол музейниң-фондузун байыдарынга, экс-позициязын шын тургузары-нга, төөгүнүң терминнерин-очулдуруп тайылбырлаа-рынга чымыштыг ажил-ишти-чоруткан. Ооң удуртулгазы-биле төөгү тураскаалдарының-тайылбырын канчаар чоруда-рының дугайында болгаш до-кумент-саавыр, хоойлу-дүрүм, эртем-шинчилел ажилдары-кидин түлүк чоруттунуп эге-лээн. Делгелге ажилдарының-бедик көргүзүлгелериниң бирээ-зинге «Тыва Арат Республика-Тыва араттың революстуг на-мының удуртулгазы-биле не-мец-фашистерни чылча ша-варынга Совет Эвилелинге-чүнүң-биле дузаны кадып тур-ганыл» деп делгелгени хамаа-рыштырып болур.

Красноярск хоорайның-музейинге Н.М.Богатыревтуң-удуртулгазы-биле «ТАР — Ада-чурттуң Улуг дайынының-үезинде» деп делгелгени де-рээн. Ында Тываның үлетпүр-бүдүрүлгезин, мурнакчы ажил-дакчыларны, эки турачыларны, Тыва улусчу-революстуг шериг-ни, улусчу ополчен отрядының-киржикчилерин, ажил-чору-дулгазын көргүскен. Ооң удур-тулгазы-биле бойдуска хамаа-рышкан орус-тыва терминнер

словарының төлөвилелин тур-гускан.

Н.М. Богатыревтуң шин-чилел ажилдарын удаа-дараа-журналдарга парлап эгелээн. 1943 чылда үнген «Под зна-менем Ленина-Сталина» жур-налда Тывага чурт-шинчилел-шимчээшкени бодарап-хөгжүп-эгелээниң дугайында «ТАР-га чурт-шинчилел ажилда-рының сорулгалары», «Чурт-шинчилел ажилдарының-утказы, тургузуу» деп статья-ларын парлаан. Эртемденниң-кол саналы, бодалы мындыг-турган: «Чурт-шинчилел ажи-лының утказын, кол кылыр-сорулгаларын бөдүүн арат-тарга, революстуг аныяктарга, башкыларга, өске-даа спе-циалистерге, пионерлерге, школачыларга тайылбырлап, оларның сонургалын отту-руп, хаара тудуп алыры». Ын-чаарга чурт-шинчилел ажылы-чурттуң, чаа сайзырап ора-күрүнениң эртем талазы-би-ле хөгжүлдөзүңге, аныяктарга-херек деп чүүлду чонга би-линдирери турган. 1940 чыл-дан бээр республикада күрү-не музейи эртем ажилдарның-төвү апарган. Ооң бир дугаар-эртем-шинчилелдиг ажилда-ры Би-Хем, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл-болгаш Каа-Хем кожууннар-ның девискээринде археолог-тук тураскаалдарның даштыкы-хевирин тайылбырлап, оларны-шинчилээни болур.

1940 чылдарның 1-ги-чартыында музей хе-рээ улуг шимчээшкенин, көдүрлүүшкүнүг апарган. Ол-дээрге Москва чурттуг тускай-специалистниң, эртемден төөгү-чүнүң, баштайгы тыва архео-лог Д.Б. Данзын-оолдуң ачы-хавыязы-дыр. Ооң ачызы-биле-музей төөгүнүң тураскаалдарын-шинчилээр болгаш чон аразы-нга тайылбыр ажилдарын чору-дар төп болу берген. Музейниң-Ада-чурттуң Улуг дайынынга-ха-маарышкан экспозициязы да-йын үезинде немец-фашистерни-чылча шаварынга, бөдүүн арат-тарга улуг идигни берип турган.

Анна Дыртык-оол, Төөгү эртемнериниң кан-дидады, доцент, Тыва Нацио-нал Алдан-Маадыр аттыг му-зейниң эртем талазы-биле-директорунуң оралакчызы.

Чагаалар — амыдыралдың «көрүнчүү»

Россия биле Тываның демнежилгезинин 100 чылынга

ЭРТКЕН ЧҮС ЧЫЛДЫҢ ЭМЧИЛЕРИ

Барыин-Хемчик кожуунуң төп эмнелгезинге ажылдап чораан эмчилерим сагымда арткан. 1960 чылдың төнчүзүндө кожуунуң төп эмнелгезинге РСФСР-ниң кадык камгалалының алдарлыг эмчизи Владимир Дмитриевич Голубченко ажылдап турган. Ол — аажок бөдүүн, негелделиг, улугну улуг дээр, бичини бичи дээр, удуртуп-башкара салымныг эмчи. Ол 1980 чылдың эгезинде Саян артынче көшкүжеге чедир ажылдаан.

Ак-Довурак хоорайның уруглар эмнелгезинин эргелекчизи Лина Назынчаповна Саая бичи чаштарның кадыкшылы дээш дүн-хүн чок шудургу ажылдап турган. Лина Саая — «Улустарның найыралы» ордениниң болгаш хөй-хөй шаңнал-макталдарның эдилекчизи. Ажылынга бердинген, чон-биле чылыг-чымчак чугаалажыр, эрешоваа эмчини сактып чоруур мен.

Улуг эмчилер: Владимир Дмитриевич Голубченко, Лина Назынчаповна Саая, Савин Санчытович Ондар, Уйнукаа Седенчаповна Монгуш, Денис Өнер-оолович Ондар, Людмила Конгаровна Күжүгет чоннуң кадыгы дээш хөй-ады бедик, ажыл-ижинге харысалгалыг чораан.

Эмнелгениң аңгы-аңгы салбырларынга ажылдаан сөглээн сөзүңге ээ болуп чаңчыккан, кылган ажыл-ижинге бердинген, ам-даа чоннуң кадыгы дээш амыр-дыжын харамнанмайн, ажылдап

Кадык камгалалының хоочуну, улуг лаборант В.Б.-Б. Ховалыг.

чоруур эмчилерни адаар болза, солун арындаа чедишпес. Оларның аразында РФ-тиң, ТР-ниң кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчылары болгаш күш-ажылдың хоочуннары хөй.

Ийи дакпыр юбилейлиг чылда бо эмчилерниң күрүнеге кириген үлүг-хуузу улуг дээрзин айтып каайн.

Валентина ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай.

АРЫГ-СИЛИГ МӨРЕН СУУР

Эрзин кожуунуң Мөрөн суурнуң чагырга даргазынга Сеңгии Шадаевич Соян чоокта чаа ажылдап эгеледи. Ол ажылдап эгелээн үезинден бээр чонунга эвилең-ээлдек аажы-чаңын, быжыг тура-соруктуун көргүзүп, ажылынга бердинген удуртукчу деп хүндүткелди чаалап алды. Сеңгии Шадаевич кырганның болгаш инвалидтерниң бажың-интернадынга хоочуннарның канчаар чурттап турарын сонуургап, оларга кандыг дуза херегин өөренип көргөн. Даргавыстың моон соңгаар улуг дузазын хоочуннар болгаш инвалидтер удаа-дараа көөр бис дээрзинге идегеливис улуг.

Часкы тарылга үези эгелээн болгай. Бо талазы-биле белеткел ажылдары суурувуста кидин-түлүк чоруттунуп турар. Мөрөнниң хоочун чурттакчызы,

хөйге хүндүткелдиг трактор башкарыкчызы Ким Кыргысович Эңге хову-шөлдерилисти, картошка шөлдериң удавас чардырып эгелээр. Ооң чардырган шөлдериңден күзүн барып, элбек дүжүттү ажаап алыр бис.

База бисти, хоочуннарны, өөртүп турар чүүл — школа-чыларның дузазы. Дыштаныр хонуктарында кырганның хериминиң иштин арыглап, огородун тарылгага белеткежи турары өөрүнчүг. Оларга 4-кү класстың өөреникчилери Мерген-Херел Чоомбул, Сүгдер Бадарчы, Сүбедей Доржуну хамаарыштырып болур. Класстың удуртукчу башкызы Светлана Иргитовна Ынаалайың үре-түн-нелдиг ажылын өөреникчилери бадыткап турары ол. «Кижилору — чажындан, аът болуру — кулундундан» деп үлегер домакта дег, ажы-төлдү амды-

гааштан эгелеп хоочуннарга ачы-дузазын көргүзөр кылдыр чаңчыктырып алырга, олар өзүп-даа келгеш, оозун салбас болур. Ынчангаш Светлана Иргитовнага четтиргенилисти илереди, ооң өөреникчилеринге эки өөредилгелиг болуп, Тыва-выстың ховар оолдар, кыстары болурун күзеп каалы.

Россия биле Тываның демнежилгезинин 100 чыл байырынга белеткел ажылдарын суурнуң чагырга чери болгаш чурттакчы чону бир демниг чорудуп турарын демдеглээр чугула. Суурнуң арыг-силиг байдалда турары бистерниң, чурттакчыларның, дорт хамаарылгавыс-тыр ийин. Ол дээш чаңгыс чер-чурттугларымга чоргаарланып өөрүүр-дүр мен!

Чечекмаа САДИ,

Тываның алдарлыг ажылдакчызы.

ЭРГИМ ШКОЛАМ

Барлык ортумак школазынга 1981 чылдан 2010 чылга чедир библиотекарылап ажылдааш, ам хүндүлүг дыштанылгада мен. Барык 30 чыл иштинде бараан болуп келген школам 70 чыл оюн демдегледип турары — менээ улуг өөрүшкү.

Эгин кожа кады ажылдап чораан эш-өөрүмнү, школамны, ажыл-ижимни бо-ла сактып, бодал, харын дүжей-даа бээр мен. Чаңгыс коллектив болганда, ажыл-агый демниг болур. А бот-боттарын деткири, арга-дуржулга солчулгазы — чаагай чаңчыл.

Школага өөредип-кижизидип, эртем-билиг далайынче «эжиндирип» үдээн өөреникчилерин башкылар бо-ла сактып чугаалажып, чаптаан олурар боор чүве. Школадан аңгыда өг-бүлө,

хөй-ниити ажылы дээш башкы кижиниң кылбазы-ла чок.

Кады ажылдап чораан эш-өөрүмнүң аразында ажылынга бердинген, шаңнал-макталдыг башкылар хөй. Оларга Валентина Седиповна Шурук, Ирбаа Аңчиевна Күжүгет, Мария Даниловна Күжүгет, Кертине Сарыгларовна Монгуш, Алдын-кыс Сагаановна Ооржакты болгаш өскелерни-даа чоргаарал-биле адап болур. Улуг байырлалы-биле эргим школамга чаа-чаа чедишкinnerни күзеп, хоочуннарның изин басып, доозукчулары төрээн школазынче эглип, ажы-төлге бараан болуп, буянныг ажыл-херекти уламчылап чоруурун күзээр-дир мен.

Оюмаа КАНДИТ-ООЛ.

КЕЛИР ҮЕДЕ КАНДЫГ АДА БОЛУР МЕН?

«Ада» деп сөстү адаарга, менээ эң-не чоргааранчыгдыр. Чырык чер кырында кижилору ада-иелиг. Адаларывысты кезээде хүндүлөп чоруур болзувусса эки деп бодаар мен. Амыдыралды долгандыр бодап көөрүмге, ада кижиниң хүлээлгези дыка улуг. Өг-бүлезин болгаш ажы-төлүн азыраары чугула, ынчангаш эр кижиниң мөзү-шынары өскелерден ылгалдыг болур.

Кижилору адазынга чоргаарланыр ужурулуг. Мээң ачамны Хемер-оол Сүлдүмович Балчыр дээр. Ол — Тес-Хем кожуунуң О-Шынаа суурунда күрүнениң малын кадарып, ажы-төлүн өстүрүп чоруур үлегерлиг адаларның бирээзи. Күш-ажылды холу-биле кылып, тудуп чоруур адаларывыска канчап черле чоргаарланмас боор. Мээң ачам кызымак, күш-ажылы-биле ат-алдарны чедип алган. Ол — хөй шаңнал-макталды эдилекчизи. Бир республикада ат-алдарлар база хөй.

Мен келир үемде эки болуксаар мен. Чүге дээр школаны эки доозуп алыр шериг албанын эрттиргеш тем-билигни чедип алгаш, өлөлүг болуру чугула деп санаар мен. Эр кижиниң эң-не көлээлгези өг-бүлезинге болжол болур дээш кызар апаар. Өлөрден эки үлегерни алыр.

Ада кижилору адын эдилеп чоруур болза эки, га-дарыже сундуклайн, ажылга ынак болуру чүгү деп санаар мен. Ынчангаш мен келир үемде ада кижилору чараш омур-хевирин, мөзү-бүжүн дөзөксээр-дир мен.

Аңгырак БАЛЧЫР

Тес-Хем кожуунуң О-Шынаа ортумак ниити башкыларының 8-ки класстын өөреникчизи.

Санал-Оол

ТРЕНЕРЛЕРНИҢ АРАЗЫН

Сөөлгү үеде күш-культура болгаш спорттун янзы-бүрү хевирлери аажок сайзыраан. Ылаңгыя школаларда оолдарның тыва национал хүрешке сонургалы күштелген. Аңаа суурларда тренер башкыларның ажылы улуг салдарны чедирип турар болбайн аан. Каш ай бурунгаар Чыргак ортумак школазы Чөөн-Хемчик кожуунуң школаларының өөреникчилериниң аразында хар-назы аайы-биле дыка солун, шыырак белеткелдиг хүрешти эрттирген.

Тренер башкыларның аразында элээн үр чылдар дургузунда бедик арга-дуржулгалыг, үре-түннелдиг ажылдап чоруурларның бирээзинге республикада билдингир, атураагылыг хоочун мөге Долаан Доржукайны хамаарыштырып болур. Келир үениң бүзүрелдиг, шыырак аныяк тренерлери: Шеми суурдан Чечек-оол Былды-оол, Чыраа-Бажындан Агым Монгуш, Чадаана хоорайдан Седип Ондар дээш, оон-даа өскелер. «Спортту — бажыңнар чанынга!» деп ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Кара-оол кыйгырган болгай. Ынчангаш массалыг спортту

сайзырадыры чугула. Суурга спорт шөлдериң тудуп, бут бөмбүүңге бөлүктөрнүгузуп база аныяк мөгелер белеткээр херек. Бир-тээ, чүүлүдү тренер башкыларгайында эгелээн болганымындыг саналды кириксет. Чүгле тренер башкылар азынга тыва хүрешти эрттир көрзе кандыгыл? Олар дээр өөреникчилерни белеткел, дыктырып-ла турар, а ботта база күжүн шенежиң, хүрешчүл? Аныяк мөгелер оларды үлегер-чижек ап, хүрештин галарын, канчаар шын дөзүрүн көрүп, хүреш талазы-биле билиглерин улам быжыктырып алыр деп бодаар мен. Тренер башкыларның хүрежин сумул болгаш кожууннар аразында чүге эрттирип болбас деп. Дык солун боор оң. Улустун кичээгейин хаара тудуптар, чараш көрүштүг чарлалдан үндүрүтер. Чон улуг күзелдин-биле хүрешти сонуургап кээр-дир ийиң. Биргү хүрешти Чыраа-Бажының спорт ордузунга чоп эрттирип болбазыл?

Оолак КАРА-САЛ

Чыраа-Бажы суур.

ПАРИКМАХЕР КЫС

Кызыл хоорайның Хоочуннар бажыңында парикмахер Анай-Хаак Хомушкуну мактавас аргажок. Ол интерна-та 12 чыл дургузунда кырганның бажын таарып, эр улустун салын чүлүп, ажылдап келген үезинде чүгле эки талаларын көргүзүп чоруур: мөзү-бүдүштүг, хүндүлээчел, бичсеткилдиг, сагыш човангыр. Ажылдаар өрээлиниң эжинде ажыл графигин азып алган, өрээлдерни кезип тургаш, кырганның хынап, баштарын таарып берип турар. Чүгле баштаарына кызыгаарлаттынмайн, дыдыратып берип турар.

Ажылынга бердинген, мергежилниң тергенин, ак сеткили-биле ажылдап чоруурун демдеглевес аргажок. Ынчангаш бо аныяк кыска ажыл-ижинге чедишкinnerни күзеп каалы.

Наталья САТ

Хоочуннар бажың-интерна-

Байыр чедиришкиннери

Эргим, ынак ававыс, кады чурттаан эжиниң чөлөнгижи, күш-ажылдың хоочуну **Хунан-Караевна ЧУЛДУМ-ООЛ** май 26-да 60 харлаар. Ававыс бүгү на-
Мөңгүн-Тайга кожуунуң Мугур-Аксы суурга малчыннап чораан. Ол —
Чазак Даргазының, кожуунуң хүндүлел бижиктериниң эдилекчизи. Үш
беш оолду азырап өстүргөш, эртем-билиге чедирген. Эрес-кежээ, дузааргак
ававыска юбилейин таварыштыр быжыг кадыкшылды, аас-кежикти күзедивис.
Мөңгүнелчек оваадайын кедивиткен,
Мөңгүн-Тайга эдээн орта төртүтүнгөш,

Малчын ижин ам-даа салбайн чурттап чоруур
Маадыр ие ававыска мөгейбишаан,
Төрүттүнгөн хүнү-биле оглу, кызы дөгеревис
Чалбырааштыг байыр сөңнөп,
Чүс харны арта базып назылаарын
Чүрээвистиң ханызындан йөрээдивис.
**Өөнүң ээзи Азын-оол Хомушкеевич, уругла-
ры, оолдары, күдээзи, кенээттери, уйнуктары.**

Күш-ажылдың болгаш культура шугумунуң хоочуну, бо хүннер-
де Тываның Алдан-Маадыр аттыг музейиниң ажилдакчызы, бистиң
хүндүлүг угбавыс **Вера Донгаковна ДАНЗЫН** 70 харлаан. 1 кыс-
тың, 2 оолдун, 9 уйнуктарының эргим авазы, энези боорундан
аңгыда, хөй санныг дуңмаларының идегелдиг дузалакчызы, сү-
мелекчизи. Юбилейин таварыштыр эргим киживиске дараазында
одуругларны бараалгаттывыс.

Угбаларың электен-не "дыштанырга",
Уругларың өглөп-баштап дузаладың.
Чергелешкен ажы-төлге, ажылыңга
Четтигип-ле чордун, угбай.

Кызымаккай, шимченгириң кончуг болгаш,
Кылган ижиң хилис барбаан, өөрүп чор бис.
70 харлаан аныаксыг угбавыска
Чедиришкиннер, кадыкшылды күзедивис!

Долба, Уйнукуң уругларыңдан.

Ие (өг-бүлениң) капиталының акша-
хөреңгизин бажың тударыңга, бажың (чурт-
таар дача) садып алырыңга ажыглаары-биле
кээлини бээр.

Тел. 8923-389-70-57, 8923-543-05-47.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

Уругларның ижин-баар эмчизи-
ниң (гастроэнтеролог) хүлээп
алышкыны

Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2 (парк ду-
жунда). Баш удур бижидер телефону:
8-923-55-99-365.

Эмнээшкин таарышпайн барып болур, эмчи-би-
е сүмележир херек.

Лицензия № ЛО -17-01-000184, 2013 чылдың
ноябрь 22-де Тыва Республиканың Кадык камгалал
амызы тывыскаан.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

УРУГЛАРНЫҢ НЕВРОПАТОЛОГ
ЭМЧИЗИНИҢ ХҮЛЭЭП АЛЫШКЫНЫ

Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2
(парк дужунда). Ажылдаар шактары: 9.00-
8.00. Улуг-хүнде — дыштаныр хүн.

Харылзажыр телефону: 8-923-267-47-
9.

Эмнээшкин таарышпайн барып болур, эм-
чи-биле сүмележир херек. Лицензия № ЛО-
17-01-000184, 2013 чылдың ноябрь 22-де

Тыва Республиканың Кадык камгалал яамы-
зы тывыскаан.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

КЫЗЫЛДЫҢ ӨРҮМНЭЭШКИН
КОМПАНИЯЗЫ

Суг алыр скважиналарны таарымчалыг
өртөктер-биле өрүмнөп турар.

Кожууннардан чагыгларны хүлээп тур бис.

Тел. 8-923-547-1307-Евгений.

8-923-262-20-85-Сылдыс.

Кызылдың оң талакы эринде чаагайжыдып
туттунган бажың садып турар. Өртээ 3.500 муң
рубль. Садыглажылга болур.

Тел. 8-913-345-2549.

Сүт-Хөл кожуунуң ажыл болгаш социал хөг-
жүлдө эргелелиниң 2008 чылда **Елизавета Уй-
нушкаевна ООРЖАКТЫҢ** адынга тывыскаан
В № 695435 «Күш-ажыл хоочуну» шындыгызының
читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Өвүр кожуунуң Торгалыг ортумак школазын
1996 чылда дооскан **Чодураа Дочун-ооловна
КУНГААНЫҢ** адынга тывыскаан А №0114986
аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш
чок деп санаар.

КлиматСервис

Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, 54
Т: 8(394-22) 5-29-85, 8-923-261-7070

Садып турар, эптеп тургузар, арыглап, септеп бээр.

- Агаарны арыглап сериндидир кондиционерлер.
- Хат-салгынын сериндидикчи
- вентиляторлар.
- Агаар сериндидир херекселдер
- Агаарны арыглаар херекселдер
- Суг чылдыр херекселдер
- Бажыңга болгаш үлетпүрге ажыглаар вентиляция
- Чылыдыкчы — каминнер
- Чылыг бээр херекселдер.

Садып алышкыларның кичээнгейинге!

Тудуттун кол материалдарының
сады ажиттыңган!!!

- чылыглар чүүлдер
- сугдан камгалаар херекселдер
- бажыңнын кырып, даштын каяктар чүүлдер
- тудут холуксаалары
- дуңзаалап калган монтаж херекселдери

Телефон: 5-22-46

Сантехника

Одалга чылыын, суг дамчыдар

херекселдер

Суугулар, котолдар

Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»

Фракта баазасы 5-22-46

Титов кудумчузу, 5-те
«Мебель» сады

Чымчак болгаш кор-
пустуг мебель аймаа,
аңгы-аңгы хевирлери
делгем. Бүдүрүкчүлери:
Красноярск, Абакан.
Абаканның өртээ-биле.
Хоорайга халас чедирип
бээр.

Тел: 8-923-385-59-72.

Бистиң энерелдиг, эргим, ынак ававыс,
кырган-ачавыс, кады чурттаан эжиниң бы-
жыг чөлөнгижи, хөй санныг дуңмаларының
хүндүткелдиг акызы, даайы, честези бүгү
назынында «Кызыл Тук» совхозка үре-түн-
нелдиг малчыннап чораан **Данил Коопович
СААЯНЫ** сөөлгү орукче үдежи, биске бер-
ге хүннерде материалдыг болгаш сагыш-сет-
килдин деткимчезин көргүскен Мөген-Бүрен
ортумак школаның коллективинге, көдээ
Культура бажыңының коллективинге, Бай-
Тайга кожуунуң прокурору Монгуш Руслан
Ким-ооловиче, Мөңгүн-Тайгадан кудалары-
выска, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Өвүрнүң Саг-
лы, Хандагайты, Кызылдан төрелдеривиске
база Аянгаты сумузуңуң чонунга, дөргүл-
төрелдеривиске, эш-өөрүвүске, шупту
чонувуска бистиң кажыдалывысты үлежи
келгени дээш сеткиливис ханызындан четтир-
генивисти илереттивис.

Өөнүң ишти, уруглары, күдээзи,
кенээттери.

ӨӨРЕНИРИНЧЕ ЧАЛАЛГА

«Тываавтотранстың» өөредилге-курс комбинаның
автошколазы дараазында мергежилдерге өөредилге-би-
ле чыылданы доктаамал чорудуп турар:

-«А», «В», «С», «ВС», «Д», «ВЕ», «СЕ» категорияның
чоллаачылары;

-айыылдыг чүк сөөртүр чоллаачыларны (ДОПОГШ);

-пассажирлер аргыштыларының орук-шимчээшкин дүрүмү-
нүң талазы-биле техминимум;

-бүгү хевирниң чоллаачыларының стажировказы;

-удуртукчуларга болгаш өрттүн айыыл чок чоруу дээш ха-
рыысалгалыг кижилерге ыяап дужаар өрт-техниктиг минимум
талазы-биле кыска хуусаалыг курстар.

Телевирни үзүктөп болур, кичээлдерниң графиги өскерлип
турар, өөренип турар кижилерге тус-тус хамаарылга.

Айтырыг тургузар телефон: (39422) 2-71-37; 2-90-09.

Полевая кудумчузу, 120.

Долгачар, келиңер, өөрениңер, бедик мергежилди чедип ап,
оруктарның ээлери болуңар!

№1281 лицензияны 2011 чылдың 06.14-те ТР-де Өөре-
дилге хайгааралының албаны тывыскаан.

Чонувуска мөгейдивис!

Бистиң ынак ававыс **Көшке Баяновна МОНГУШ** 77 харны
харлап чорааш, май 1-ниң эртенінде аар аарыгның уржуундан
чырык черден мөңгези-биле чарлып чоруткан. Бистиң ажыг-
шүжүүвүстү үлежи, моральдыг болгаш материалдыг дуза ка-
дып келген төрелдеривиске, эш-өөрүвүске, Өвүр кожуунуң
чагыргазыңга, Хандагайты суму чагыргазыңга, ажилдап чораан
ажылдакчыларыңга, Мугур-Аксы суурнуң ветеринария коллек-
тивинге, Кызыл хоорайдан база Мөңгүн-Тайгадан келген кудалары-
выска, Кызылда чурттап чоруур дуңмаларывыска, Чыраа-
Бажындан келген хөй санныг төрелдеривиске, ававыстың кады
ажылдап чораан дуңмаларыңга, чааваларывыска, даай-авала-
рывыс Анай Дазылбаевнага, Сара Шыраповнага, Зинаида
Байыровнаның өг-бүлөзине четтиргенивисти илереттивис!

Өөнүң ээзи, ажы-төлү, уйнуктары кенээттери,
күдээлеринден.

Хостуг хүреш маргылдаа

Бувайсар Сайтиев: «ТЫВАНЫҢ ООЛДАРЫ ОЛИМПИЙ ОЮННАРЫНЫҢ
ЧЕМПИОННАРЫ БОЛУР ДЭЭРЗИНГЕ БҮЗҮРЭЭР МЕН»

Эрткен дыштаныр хүннерде «Сүбедей» спорт комплекзинге бүгү Россия чергелиг «Азияның төвү» хостуг хүрешке маргылдаа болуп эрткен. Ол Кызыл хоорайда 38 удаа эртип турар. Бо удаада маргылдааны 100 чыл юбилейлеринге тураскааткан. Тывага бо чылын эртер байырлыг болуушкуннар-биле холбашкан маргылдаага онзагай аалчылар моорлап келген. Хостуг хүрешке Россияның мөгези, Олимпий оюннарының үш дакпыр чемпиону, Россияның беш дакпыр чемпиону Бувайсар Сайтиев, Россияның алдарлыг тренери, хостуг хүрешке ийи дакпыр делегей чемпиону Виктор Алексеев, бүгү делегей чергелиг судья Салтан Засеев олар-дыр.

Хүндүүлүг аалчыларны Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ажылдаар өрээлинге уткуп, хүлээп алган. Чүгле хостуг хүреш талазы-биле тыва спортчуларның чедиинскинериниң база моон-даа соңгаар бо спорт хевириниң хөгжүлдезиниң дугайында эвес, а Тываның чараш агаар-бойдузунун, «Кызыл — Курагино» демир-орук тудуунун база тергин дээн спортчуларга материалдыг деткимче көргүзериниң аргаларының дугайында Олимпийжи чемпион биле Тываның Чазак Даргазы сайгарып чугаалашкан.

Бувайсар Сайтиев: «Тыва Республикада бир дугаар келгеним бо. Тыва чуртун мындыг чараш боор деп безин бодавадым. Кавказтың дагларын чаңгыс звес ажып эртип турган мен, ынчалза-даа силерде даглар бир тускай, магаданчыг-дыр. Дыка чараш черде чурттап чоруурдур силер. Оруктар багай боор ирги бе деп сестип турдувус, а херек кырында оруктар каалама, тас, тергинг-дир».

Тыва чуртунга болгаш оон спортчуларынга онза кичээлгейлиг болуп чорууру дээш Шолбан Кара-оол Б.Сайтievке сеткилинң ханызындан өөрүп четтиргенин илереткен: «Силер дег арга-дуржулгалыг, аталдарлыг кижиниң деткимчези бистиң аныяк мөгелеревиске аажок чугула. Чижээлээрге, аныяк мөге Аян-оол Ондар кончуг быжыг туруштуг, чуртталгаже чиге көрүштүг кижичүве. Оларның силер ышкаш чергелиг кижилер-биле өңүктежип, харылзажып чорууру дээрге кедергей эки-дир. Ылчангераш Тывага аалдап келгениңер — биске улуг аас-кежик-тир».

Бувайсар Сайтиев: «Чыын-
ды команданың шупту кежи-

гүннери Аян-оол Ондарны
аажок хүндүлээр. Мөн оон-
биле шагда-ла таныжар мен. Ол
кымны-даа мурнай Красноярск
хоорайга келген кижн. Тываның
мөге оолдарын эки билир мен.
Олар эрес сорукутг, быжыг ту-
руштуг, бөдүүн сеткилдиг, бер-
гелерге торулбас чоруу-биле
өскелерден ылгалдыг».

Оон аңдыга Б.Сайтиев Тываның билдиндиги спортчузу Чечен-оол Монгушту база сактып чугаалаан: «Оң-биле кады хөй катап чораан мен. Кончугдаа эрес-дидим, чайгылыш чок кижи. Ол бодунун кадыг-ши-

Омак Сүрүн биле Начын Куулар хүреш үезинде.

риин демиселдери-биле бисти кайгадып чорду».

Ол ышкак Бувайсар Сайтиев «Кызыл — Курагино» демир-орук тудуунун дугайында сагыш човал айтырып, ооң ачызында Тыванын, харын-даа Сибирьниң экономиктиг хөгжүлдези бедик деңнелже үнер боор деп бзү-релин илереткен. Аңаа хамаа-рыштыр В.Путинниң удуртулга-зы-биле Кыдат Республикаже удавас аъттанып, аңаа демир орук тудуунун талазы-биле кады ажилдажылга дугайында Кыдаттың төлээлери-биле чугааны чорударын Шолбан Ка-ра-оол аалчыга дыңнаткан.

Ооң соонда эки көргүзүлгөрлүк спортчуларга материалдыг деткимче көргүзериң дугайында чугаалашкан. Дээди түңнелдерлүк спортчуларга найысылалга чурттаар оран-бажыңнарны берип, а Тывадан дашкаар регионнарны төлөзлөп, бедик көргүзүлгөрлүк чедип ал турар спортчуларны ол черлерлүк удуртулгазы база деткиир кылдыр дилеглерлүк

киирип турарын Ш.Кара-оол
чугаалаан.

Б.Сайтiev: «Бо айтырыг-
га регионнарын удуртулгaзы
дорт хамаарылгалыг, онза со-
нуургалдыг болур ажурлуг.
Чамдык черлерде бо тaлазы-би-
ле байдал эки эвес. Ынчангаш
силерниң, Шолбан Валерье-
вич, талаңардан спортчуларны
материалдыг деткиир ажылды
идепкейжи чорудуп, харын-даа
өске девискээрлерде удуртукчу
коллегаларыңарга ол дугайын-
да удаа-дараа чугаалап турары-
ңарны аажок үнелээр-дир мен»
— деп чугаалаан.

көрбүшaan, соталыг телефонунга тырттырып олурду. Ооң соонда маргылдааның киржикчилери-биле таныштывыс. Бо чылын маргылдаага Красноярск крайдан, Хакас Республикадан, Кемерово облазындан, Новосибирск облазындан, Бурят Республикадан, Казахстандан, Кыргызстандан, Армениядан, Грузиядан, Япониядан, Моол күрүнеден, Тыва Республикадан ниитизи-биле 200 ажыг спортчу киришкен.

Маргылдааның кижик-
леринге болгаш аалчыларын
ТР-нің Чазак Даргазының ор-
лакчызы Анатолий Дамба-У-
рак Тываның Баштыңының өм-
нээзинден байыр чедирбишаа
чедишкinnerни күзээн. Оо-
соонда Бувайсар Сайтiev ба-
сес ал: «Бир дугаар Тыва-
келдим. Аажок чараш, онзага-
сорунзалыг чер-дир. Мынды
кайгамчык чурттан ат-сурагыл
мөгелер үнмейн канчаар
Тыва мөгелер аажок шыдамын
кызымаккай болгаш бөдүүн се-
килдиг улус. Ынчангаш кели-
үеде силерниң ажы-төлүңер Тыва
чуртун алдаржыдып, Олимпи-
юннарының чемпионнары болу-
дээрзинге бүзүрээр мен» — де-
чугаалаарга, аалчының чылыг
чаагай сөстөрүн диңмиттиг ады
часкаашкыннары-биле көрүкчү-
лер деткип турду.

Аңгы-аңгы деңзиге түңнө
оюннар аразында чапсар үезинд
Бувайсар Сайтиев хостуг хүреш
ке сонуургалдыг база хүрежи
чоруур бичии оолдар-биле («Сү
бедейниң» холлунга ужуражып
чагып-сургал: «Залда олурганнар
ның хөй кезии элээди болгаш би
чии оолдар деп дораан эскери
көрдүм. Хостуг хүрештиң хөг
жүлдезинге Тываның Чазаа, оон
Даргазы Шолбан Кара-оолдун
деткимчези улуг-дур. Ынчанга
тренер башкыларыңарны дың
нап, корум-чурумнуг болуп, эки
белеткенип турар силер, эрлер!
Силерниң араңардан ат-сураглыг,
бүзүрелдиг мөгелер ыяап үнер.
А мен Тывага доктаамал аалдап
кээп, силерниң белеткелиңерни
хайгаарал көөр мен» — деп, би-
чии мөгелеривиске чагыг сөзүн
берип, хей-аъдын улам көдүргөн.
Ооң соонда чурукка тырттыр-
жып алдылар. Бичии оолдарның
өөрүшкүзүн канчаар ону.

«Бо маргылдаага кымны дээш «аарыыр» силер?» деп айтыра-
рымга Б.Сайтын солун харыын-
берди: «Мен хөктүг кижиге боор-
мен. Кандыг-даа маргылдаалар-
га амдыызында ойнадып турар
мөге дээш «аарыыр-дыр» мен
ийин. Ооң соонда ол тиелеттирип
турар мөге тергидеп эгелээрге,
ойнадып турар өске спортчу дээш

«аарып» эгелээр мен. Мана
ындыг-ла боор» – дээш,
рып кагды.

Делегей чергелиг маргылдааның киржикчилеринин изинде демиселдериниң аразында ниядан спортчу биле Тыва Эрес Оюнуң хүрежин көргүскендер онза кичээни-биле келер Амыр эвес хүрештин түнүнде бистин чаңгыс чер-чуру япон эжин 14 биле 4 санга үндү. Делегей чергелиг маргылдааларның тиилекчилери Сюрюн биле Начын Кууларның режиссер кончуг дүшкүрүрүгү бичанмайн канчаар, күш-чак белеткел талазы-биле канча даа шыырак спортчулар-дыг демиселдин түннелинде чедир деңзилиг спортчулар-дынзынга Начын Куулар чакырачак тиилелгени чедип алды. Сюрюн база төлөптиг бичарааш хүрежин көргүскен. Маргылдааның дугайында Омак чачаар чугаалады: «Мооң мурдунда чылдарга деңнээрге, бо маргылдаа бир тускай, онзагай турар-дыр. Янзы-бүрү чуртта келген спортчуларның санын көрдүм дээн. Ооң аңгыда чалаттаа аалчыларывыс, ылаңгыя Басар Сайтиевтин Тывада келген бөгүнгү маргылдааның киржикчилеринге улуг деткимчени, күндү идигни берген деп бодаармын. Омак-биле чугаалажып турар бичиини 7-10 харлыг оолдар: «Сюрюн пион Омак Сүрүн, Омак Сүрүн дүр, көрүңер даан!» — диди. «Тренеримиз, ооң үглейди. «Хостуг хүрешке ынак, күнү өзүп ораар дунмаларыңга арга-аппа менч берип, чагып көрөм» — дилээримге: «Бо хире оолдар көргөш, бодум чаш чораанын сактып кээр-дир мен. Кол чакыра — тренировкаларны шуут үстүрүмну чандыр баспайн салгы. Башкызының чугаазын дунмачаа чагыртыр. Ол-ла!» — диди. «Тысказы-биле чугаалады.

Мынчалдыр Тыва Респуб-
каның спортчу амыдыралы-
уттундурбас болуушкуннун ху-
адакталып, чөптүг болгаш ша-
ныг демиселдерниң түннел-
ринде тергиин спортчулар ий-
реп, чараш оюнну сеткил ханды-
көрүп алган аарыкчыларнын бо-
лоттарынын аразында изиг-чи-
тайылбырлары-биле база Россия
болгаш Тываның ыдык ыра-
рының диңмиттиг чаңгызы-биле
доозулган. Хүндүлүг аалчылары
выска ак орукту, спортчулар
чедишкиннерни күзевишкен
«База катап ужурашкыже, байы-
лы!» деп чугаалап каалы.

Азияна TAX

Чингис СААЯНЫҢ тыр
тырган чирц.

«ШЬИ»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
ямызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

Килдистер: Нитилел-политиктиг килдистер - 2-17-91, 2-17-05.
Экономика килдизи - 2-40-77. Социал камгалал болгаш хей-нитти
амырдырал килдизи - 2-03-88. Очулга килдизи - 2-03-87. Реклама,
чарал килдизи - 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-
22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катал үнөр. Хемчээли 2 парлаар ама.
Тираж 8392. Чагыр 61. Номери парлалгаже дужааганы: график
езугаар — 21,00, херек кырында — 18,00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болган массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанннң Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну **2012 чылдың декабрь 3-те** бүрүткээн. Херечилелдиг дугаары – **ПИ № ТУ17-00068**. Индекс 11530, 31730.

«Тыяполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парламент материалдарын авторларының бодалдары редакцияны
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айттыгын саннары болгаш өске-даа фактылар
дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.